

Borojeviću kao čovjeku i vojniku koji je *dao i cijeloga sebe za pobjedu Austrije* i na kraju ostao prepušten na milost i nemilost *svijetu koji više ne poznaje reda.*”

Već sama činjenica da je Tatićeva knjiga prvo opširnije znanstveno djelo o feldmaršalu Svetozaru Borojeviću na hrvatskome jeziku svjedoči nam kolika je njezina važnost za hrvatsku historiografiju. Knjiga je pisana vrlo jednostavnim i razumljivim stilom. Autor se obilno koristio novinskim izvorima (obradio je čak 62 različite novine), iz kojih je izvukao brojne citate koji se tiču Borojevića te daju odličan uvid u njegovu osobnost i karakter. Osim toga u knjizi se nalazi velik broj fotografija, karata i drugih ilustracija vezanih uz temu. Međutim, jedna od većih zamjerki, koja sprječava da ovo djelo bude uistinu pravo historiografsko djelo o Borojeviću u punome smislu riječi, jest to da se Tatić nije koristio arhivskim gradivom pri pisanju knjige. Vjerodostojnost i točnost, ali i objektivnost nekih podataka koji se mogu pronaći u novinskim izvorima također je upitna. Činjenica je da u Hrvatskoj ne postoji arhivski fond koji sadržava isključivo podatke o Borojeviću (kao primjerice osobni fondovi Hrvatskoga državnog arhiva). No, kao što je vidljivo iz drugih radova o Borojeviću, u Hrvatskome državnom arhivu postoje fondovi (npr. HR-HDA-124. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba; HR-HDA-635. Družba „Braća Hrvatskog Zmaja”; HR-HDA-792. Osobni fond Maksimilijana Čičerića; HR-HDA 1773. Osobni fond Stjepana Sarkotića) u kojima bi se zasigurno moglo doći do vrijednih podataka o Borojeviću. Može se pretpostaviti i da u nekom od austrijskih arhiva (npr. Austrijski državni arhiv, Austrijski ratni arhiv) postoje arhivski fondovi koji sadržavaju podatke o Borojeviću. Neke od manjih zamjerki odnose se na pravopisne greške u tekstu, ponekad nezgrapne prijevode (inozemnih) novinskih citata te pogrešne opise ispod nekih fotografija (primjerice, u opisu fotografije na str. 128 piše da Borojević na fotografiji nosi Orden Marije Terezije, a u stvarnosti nosi Vojni križ za zasluge I. klase s mačevima i ratnom dekoracijom). Na kraju se može zaključiti da je Tatić, objavivši ovu knjigu, ipak uspio donekle „ispraviti nepravdu” kada je u pitanju jedan od najpoznatijih hrvatskih vojskovođa u povijesti, koji je do tada bio svjesno zanemarivan u hrvatskoj historiografiji. Ova je knjiga stoga važan doprinos hrvatskoj historiografiji Prvoga svjetskog rata i svakako se preporučuje svakome tko želi saznati više o feldmaršalu Svetozaru Borojeviću.

Karlo Foder

Franko Mirošević, *Martin Klarić borac za radnička prava i dubrovački revolucionar* (Dubrovnik: Vlastita naklada Martin Klarić-Dugandžić, 2021), 230 str.

Kako sâm kaže u „Predgovoru”, Franku Miroševiću poticaj za pisanje ove knjige dao je unuk Martina Klarića – Martin Klarić-Dugandžić, koji je i urednik i izdavač knjige. Ona se prirodno oslanja na njegove ranije knjige: *Počelo je 1918. ... Južna Dalmacija 1918. – 1929., Dubrovnik u Kraljevini Jugoslaviji 1929. – 1941.*, a posebno

Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Vrijednost svih tih knjiga, kao i ove o Klariću, jest u tome što su napisane najvećim dijelom na arhivskom gradivu iz Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu i Državnoga arhiva u Dubrovniku koje je do tada malo ili nikako korišteno, a korišteni su i neki dokumenti u privatnom posjedu unuka Martina Klarića koji ilustriraju neke događaje, ali ne mijenjaju opću sliku događaja koja se dobiva iz drugih dokumenata i literature. Knjiga je obogaćena i fotografijama koje su u privatnom posjedu obitelji.

Knjiga je podijeljena na tri velike cjeline: „Revolucionarni rad Martina Klarića do Drugog svjetskog rata”, „U vohoru Drugog svjetskog rata”, „Život Martina Klarića od 1945. do njegove smrti”. Slijede „Zaključak”, „Pokrate”, „Izvori i literatura”, „Kazalo imena”, „Kazalo naseljenih mjesta”, „Sažetak” i „Kratke bilješke o autoru”.

U prvom dijelu knjige Mirošević piše da se Martin Klarić rodio 1902. u siromašnoj seljačkoj obitelji u Biletiću kraj Čitluka u kotaru Mostar i zbog siromaštva nije polazio školu, ali je sâm naučio čitati i čitao sve što mu je dolazilo do ruku. U dobi od 15 godina počeo je raditi kao građevinski radnik u Mostaru, a sa 18 godina je uhićen, teško premlaćen i potjeran u rodno selo zbog sudjelovanja u štrajku rudara. Tada je upoznao Ivana Krndelja, člana Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) od 1919., koji je 1925. bio osnivač Ujedinjenoga radničkog sindikalnog saveza (URSS) Jugoslavije, i povezan s njim širio socijalističku literaturu i propagandni materijal po selima. Od 1921. radi u Dubrovniku kao građevinski radnik. Član KPJ bio je od 1922., 1926. povezan je s Mjesnim komitetom (MK) KPJ Mostar, a od 1927. sa MK KPJ Dubrovnik. Nakon proglašenja diktature kralja Aleksandra zamire aktivnost cijele KPJ, niz istaknutih komunista je u zatvorima, neki su ubijeni. Novi ilegalni MK KPJ za Dubrovnik formira se tek 1933. i djeluje preko URSS-ovih sindikata, u kojima Martin Klarić osobito uspješno okuplja građevinske i lučke radnike. Val uhićenja komunista u Dalmaciji i Crnoj Gori 1936. završio je velikim procesom komunistima na Državnom sudu za zaštitu države u Beogradu, na kojem je Martin Klarić oslobođen.

Nakon tih uhićenja mreža Komunističke partije u cijeloj Dalmaciji nije obnovljena sve do 1939. godine. Djelovali su samo pojedinci i grupe, ali su povratnici iz zatvora govorili da zbog opasnosti od uhićenja treba raditi samo preko sindikata. Martin Klarić bio je kao član Komunističke partije funkcionar podružnice URSS-ova sindikata građevinskih radnika, koji je 1938. uspio sklopiti povoljan ugovor s poslodavcima, a u studenom 1939. sudjelovao je u organizaciji najdužega i najvećega štrajka u dubrovačkom kotaru od 1919. godine. Kao član obnovljenoga MK Komunističke partije Hrvatske (KPH) i sekretar Mjesnoga međustrukovnog saveza URSS-ovih sindikata sudjelovao je u organizaciji masovnoga zbora 23. studenog 1939., na kojem je govorio protiv rata jer u njemu stradaju najširi slojevi naroda, a ratni špekulanti i buržuji se bogate, i osobito protiv fašizma. Optužio je sindikat Hrvatskoga radničkog saveza (koji je nakon osnivanja Banovine Hrvatske vlast favorizirala) da služe poslodavcima i razbijaju radničke redove te sve pozvao na jedinstvo oko URSS-a.

Bio je i organizator antiratnih demonstracija u Dubrovniku 1. rujna 1940., na godišnjicu napada na Poljsku, kada su organizirani slični zborovi i u drugim dalmatinskim gradovima. Parole su bile „Dolje rat! Dolje fašizam! Hoćemo rada, kruha i slobode!”, klicalo se protiv Vlade, Crvenoj armiji i SSSR-u, a govorili su Radeljević

i Klarić. Uhićeno je desetak demonstranata, ali svi su nakon 13 dana pušteni, osim Klarića i Radeljevića, koji su odvedeni u Lepoglavu. Klarić je 5. prosinca 1940. pušten, a Radeljevića su ustaše ondje ubili.

U drugom dijelu knjige Mirošević opisuje Klarićevo djelovanje od kapitulacije Jugoslavije do prekida djelovanja zbog ukora i bolesti u lipnju 1944. te povratka u Dubrovnik s liječenja u Italiji.

Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske mreža KPJ znatno je oštećena zbog uhićenja mnogih komunista. Ipak, KPJ je odlučila pokrenuti oružanu borbu protiv okupacije i komadanja Jugoslavije, kao i suradnika nacističke Njemačke i fašističke Italije, ustaša, četnika i drugih. Tito je kao vrhovni komandant poručio da najprije treba formirati male partizanske odrede, a tek kada se za to stvore uvjeti i veće vojne jedinice, te da je bitno u borbu uvući najšire slojeve naroda. Klarić je 1941. i 1942. radio na organiziranju Narodnooslobodilačkoga fonda Dubrovnika za skupljanje pomoći u hrani, novcu, sanitetskome materijalu, oružju i streljivu i sl. za partizane u Hercegovini, kao i na osnivanju Narodnooslobodilačkoga odbora (NOO) Dubrovnik, jednoga od prvih u Dalmaciji. Narodnooslobodilački odbori bili su jezgra za stvaranje Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte, u koju će se uz komuniste uključiti i svi rodoljubi, pripadnici drugih stranaka ili pojedinci koji su bili za oružani otpor okupatoru, ali pokušaj suradnje s Hrvatskom seljačkom strankom je propao. U srednjoj Dalmaciji već su do kraja 1941., nakon prvih tragičnih neuspjeha, u zaleđu gradova stvorene znatne partizanske formacije, ali na dubrovačkom području to nije uspijevalo. Zato je Pokrajinski komitet (PK) KPH za Dalmaciju u studenom 1941. reorganizirao MK KPH za Dubrovnik i Savez komunističke omladine Jugoslavije. Klarić ostaje član Mjesnoga komiteta i ulazi u novoosnovani Okružni komitet (OK) KPH za južnu Dalmaciju. U prosincu 1941. u Dubrovniku je formalno osnovana partizanska četa, u kojoj je Klarić trebao biti politički komesar, ali ona u gradu nije mogla djelovati. Udarne grupe koje su izvodile diverzije morale su napustiti grad kad su im ustaše ušli u trag. I Klarić mora napustiti grad i početkom 1942. radi – u skladu s preporukom PK KPH za Dalmaciju da se partizanski odredi formiraju i bore u zaleđu, a ne u samim gradovima – na osnivanju dubrovačke čete u Istočnoj Hercegovini. Ali u tome nije uspio jer je otpor pružao štab istočnohercegovačkih odreda, a na dubrovačkom području nije se moglo naći 40-70 dobrovoljaca za formiranje čete.

Na Pelješcu je uspješno djelovala četa, zbog čega su Talijani u rujnu 1942. sa 6500 boraca i pripadnika Dobrovoljačke milicije (uglavnom četnika) u ofenzivi na Pelješac zarobili i ubili mnoge civile, opljačkali i spalili kuće. Klarić je 1942. sudjelovao u borbama Pelješke čete, kao i u neuspjelom pokušaju dijela čete da se u prosincu 1942. probije do Konavala, govoreći na mnogim zborovima po selima. Početkom 1943. on je kao član Pokrajinskoga odbora NOO-a Dalmacije i OK KPH za južnu Dalmaciju bio jedan od organizatora i govornika Prve okružne konferencije KPH za južnu Dalmaciju u Podobuču, održane 5. i 6. ožujka 1943., na kojoj se analizirao dotadašnji razvoj Narodnooslobodilačkoga pokreta (NOP) na tom području i glavni uzroci lošega stanja te odredili zadaci za budući rad. Martin Klarić predsjedao je konferencijom, a u dva referata i diskusiji oštroumno i vrlo kritički iznio uzroke lošega stanja. Tvrdio je da su vodstva svih stranaka izdala narod jer su ga prepustila samom sebi.

Jedino je KPJ organizirala široku Narodnooslobodilačku frontu, povezujući vojsku i pozadinu, pa su na oslobođenim teritorijima pored vojnih komandi stvarani i narodnooslobodilački odbori kao politički organi vlasti. Komunistička partija nije tražila vlast samo za sebe, nego je dala vlast narodnooslobodilačkim odborima i jamstvo da nakon rata neće biti nametnuta protunarodna vlast. Tvrdio je da je to „zadalo smrtni udarac” izbjegličkoj vladi, ustašama i četnicima. To je bilo u skladu s odlukom I. zasjedanja Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), po kojoj AVNOJ postaje političko tijelo, odvojeno od vojne strukture Narodnooslobodilačke vojske, čime je naznačeno stvaranje nove države. On je ocijenio da osnivanje NOO-a Dalmacije, u koji je i sam izabran, ima veliku važnost jer bi se u slučaju iskrcavanja Saveznika mogao predstaviti kao jedina vlast. Klarić je upozorio i na važnost rada Antifašističke fronte žena, ali je zaključio da treba još mnogo raditi na njihovoj izgradnji. U nastavku konferencije vrlo je realno i oštro govorio o razlozima lošega stanja u južnoj Dalmaciji. Mobilizacija bi trebala biti najvažniji zadatak jer Pavelić i četnici nasilno mobiliziraju, a za slabu mobilizaciju krivo je loše stanje u Komunističkoj partiji. U južnoj Dalmaciji Partija je još prije rata bila stvar pojedinaca i njihovih prijatelja, pojavilo se grupašenje i „firestvo” te oportunitizam prema Hrvatskoj seljačkoj stranci. Članovima Komunističke partije čak se nije dopuštalo da čitaju literaturu jer za nju navodno nisu spremni. Familijarnost i nedisciplina dovodile su do padova. Oportunisti su sabotirali svaki rad, a nakon okupacije bili su protiv poziva Centralnoga komiteta na borbu. U provali u zimu 1941./42. oni, osim jednoga, nisu uhićeni. Ivo Amulić dodao je da su zbog sličnih pojava u cijeloj Dalmaciji Vicko Jelaska i Ivan Baljkas izbačeni iz KPH. Martin Klarić je kao član OK KPH za južnu Dalmaciju i Kotarskoga komiteta (KK) KPH i tijekom 1943. nastavio djelovati na području Dubrovačkoga primorja i Konavala. Formirao je Konavoski odred i mnoge narodnooslobodilačke odbore.

Nakon pada fašističke Italije Nijemci su krajem 1943., poslije teških borbi sa 13. južnodalmatinskom brigadom i dva bataljuna Prve dalmatinske proleterske brigade, zauzeli Pelješac, a u akciji „čišćenja” jedinice divizije „Prinz Eugen” nadmašile su po broju ubijenih ljudi, spaljenih sela i pljačkanju sve dotadašnje akcije talijanske vojske. Ali nakon kapitulacije fašističke Italije partizani su uspjeli skupiti malo oružja, pa i Klarićevi pregovori s Talijanima o predaji oružja nisu uspjeli. Iako su partizanske snage na dubrovačkom području bile preslabe da bi ih silom razoružale, Pokrajinski komitet za Dalmaciju ocijenio je da se dubrovački komunisti u tom trenutku nisu dobro snašli. U novoj reorganizaciji OK KPH za južnu Dalmaciju od 15. studenog 1943. sekretar postaje Marin Cetinić, a Klarić je, bez prisutnosti i znanja, izostavljen iz sastava.

Tijekom 1943. u Dubrovniku je nekontrolirano porastao broj članova Komunističke partije, ali u prosincu je uhićeno mnogo njezinih članova i partizana. Zbog sumnje da su za to krivi i neki članovi Komunističke partije, OK KPH raspustio je cijelu organizaciju u Dubrovniku, a sekretar Mjesnoga komiteta Rašica likvidiran je zbog sumnje da je agent Gestapa. Zbog slabe popularizacije odluka II. zasjedanja AVNOJ-a, nepovoljnoga ishoda borbi na Korčuli i opće dezorganizacije Pokrajinski /Oblasni/ komitet KPH za Dalmaciju kaznio je u travnju 1944. ukorom cijeli OK KPH na čelu s Cetinićem. Nato je OK KPH u svibnju 1944. transformirao KK KPH Dubrovnik u Kotarsko povjerenstvo za pripremu izbora za novi kotarski komitet u

kojem nije bilo Klarića, koji je postavljen za predsjednika novoga kotarskoga narodnooslobodilačkog odbora jer je on „dosta poznat tamo i masovik”.

Klarić je 3. svibnja 1944. u izvještaju Okružnom komitetu pisao da je na dubrovačkom području 60% stanovništva za NOP, 15% za Mačeka i 4-5% za četnike, ali kotar je okružen četničkim i hercegovačkim selima i teško je liječiti mržnju između Hrvata i Srba. (Op. B. B.: Stjepan Radić još je 1891. kao maturant u Mostaru molio Hrvate i Srbe da se uzajamno ne ubijaju jer time koriste samo svojim neprijateljima. Ali očito je da se na probleme lakše, umjesto razumom i srcem, odgovara mržnjom, pa ma koliko to koštalo generacije i generacije potomaka.) Klarić je branio mlade kadrove koji su došli nakon provala govoreći da su neizgrađeni, pa ne raskrinkavaju oportunitizam prema Mačeku. Zbog svega toga stanje u kotaru je slabo, a za to je odgovoran i Kotarski komitet.

Ali u izvještaju OK KPH o toj reorganizaciji Klarić je optužen da se ponaša „firerski”, da govori protiv Marina Cetinića, da je „mekan” u raskrinkavanju ustaša, četnika i mačekovaca, a dijelom kriv i za loše stanje u kotaru. Nato je Okružni komitet dao kolektivni ukor Kotarskom komitetu, iz njega isključio trojicu, među njima i Klarića, a njega i još osmoricu i iz Komunističke partije. Pokrajinski /Oblasni/ komitet KPH za Dalmaciju nakon nekoliko dana, u lipnju 1944., preinačio je odluku o isključenju u ukor, ali Klariću se naglo pogoršalo zdravlje (čir na želucu), zbog čega je upućen u bolnicu na Vis, pa u Italiju, odakle se vratio kući tek u prosincu 1944. godine.

U trećem dijelu knjige Mirošević piše kako je Martin Klarić, dugogodišnji sindikalni funkcionar i revolucionar, koji je kao član najviših foruma KPH u južnoj Dalmaciji bio pokretač i organizator NOP-a, nakon rata bio gurnut u stranu. Zaposlen je kao niži činovnik (godinu dana i kao zidar) u sindikatu i općini. Ipak, partijske i civilne vlasti koristile su ga za svoju promociju povjeravajući mu da kao predstavnik Dubrovnika dočeka sovjetski parobrod na godišnjicu oslobođenja Dubrovnika, kao i brod iseljenika povratnika u luci Gruž te na drugim manifestacijama.

No vjerojatno je i tada nekima smetao jer je 30. svibnja 1949. uhićen kao pristaša Informbiroa, a da se u dokumentima ne mogu naći nikakvi dokazi za to. Administrativno je osuđen na dvije godine, ali je na „društveno korisnom radu” na Golom otoku bio šest mjeseci i još tri na drugim mjestima. Nakon što je u veljači 1950. pušten na slobodu potpuno je marginaliziran, a 1951. protupravno su mu oduzeta i odlikovanja. Tek 1958. Drago Gizdić molio ga je da mu pomogne svojim sjećanjima u pisanju knjige o Dalmaciji u Narodnooslobodilačkoj borbi, u rujnu je postao član Komisije za dodjelu *Partizanske spomenice 1941.*, a u travnju 1959. imenovan je za člana Muzejskoga vijeća Dubrovačkoga muzeja. Tada je prikupljao dokumente i svjedočenja suradnika o NOP-u na dubrovačkom području. No umro je već 2. ožujka 1960. i svečano pokopan kao istaknuti član Komunističke partije.

Suprugu su mu četiri mjeseca nakon njegova odlaska u Hercegovinu u veljači 1942. Talijani uhitili i nakon zatočeništva u logorima na Mamuli i Prevlaci prebacili u logor u Italiji, odakle se vratila u listopadu 1943. godine. Tek 1963. ona je odlikovana Medaljom zasluga za narod.

Ova je knjiga kombinacija znanstvenoga rada i biografije, kako Mirošević naglašava u zadnjoj rečenici: „Biografija je odgovor ljudima koji su Martina Klarića htjeli

izbrisati iz dubrovačke povijesti i onima koji su, pišući o njemu, donosili pogrešne zaključke.” Ipak se može tvrditi da rad Franka Miroševića u obrani stavova i ponašanja nije zasnovan na subjektivnim dojmovima, nego na znanstvenoj analizi arhivskoga gradiva i literaturi.

Mirošević tvrdi da je Klarić realno procjenjivao da su prilike u dubrovačkom kotaru bile mnogo teže nego u srednjoj Dalmaciji jer je formalno bio dio Nezavisne Države Hrvatske i zaposjednut njezinim policijskim i vojnim jedinicama, ali i talijanskom vojskom i policijom, a zatim Nijemcima. Usto je imao vrlo plitko zaleđe s hrvatskim stanovništvom, a mnogo četnika, dok su novi sukobi samo produbili prijašnje nepovjerenje između Hrvata i Srba, grada i zaleđa. Nerealna je bila i ocjena da je Pelješka četa trebala braniti narod protiv talijanske ofenzive po cijenu žrtava, kao i da je KK KPH za dubrovački kotar mogao organizirati razoružavanje talijanske vojske prilikom kapitulacije Italije.

Mirošević piše i da je Klarić nepravедno optužen za liderstvo, jer se nekima nije sviđala njegova popularnost u narodu, kao i njegova oštra kritika stanja u Komunističkoj partiji, a da je glavni inicijator tih optužbi bio Marin Cetinić. Nove reorganizacije mreže Komunističke partije i NOP-a na dubrovačkom području nakon odlaska Klarića nisu dale očekivane rezultate, čak je u kolovozu 1944. došlo do novih provala, pa i to pokazuje da su optužbe protiv Klarića nepravedne.

Tako su Dubrovnik 18. listopada 1944. oslobodile Dalmatinska proleterska udarna brigada i Deseta hercegovačka brigada, u borbama za oslobođenje sudjelovalo je 540 pripadnika Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a u Narodnooslobodilačkoj borbi 5850 boraca s područja dubrovačkoga kotara.

U knjizi se ne daje samo uski prikaz djelovanja i života Martina Klarića, nego djelomično i razvoja radničkoga pokreta između dva svjetska rata, NOP-a i Narodnooslobodilačke borbe, pa razdoblja Informbiroa i uloge KPJ u tim procesima na tom području. Knjiga bi upravo tim živim i realnim prikazom problema, dilema i lomova u djelovanju KPJ i Narodnooslobodilačke borbe, kao i djelovanja Martina Klarića, koji je stradao zbog oportunitizma i karijerizma nekih ljudi, kao vječnih ljudskih slabosti, trebala izazivati interes čitatelja.

Branka Boban

Domagoj Novosel, Tomislav Habulin, *Ideju naši z Bistrice. 130 godina zavjetnog hodočašća iz Gračana* (Zagreb: Župa sv. Mihaela arkandela Gračani, 2021), 72 str.

U izdanju gračanske župe sv. Mihaela arkandela objavljena je 2021. knjiga pod naslovom *Ideju naši z Bistrice. 130 godina zavjetnog hodočašća iz Gračana*. Autori su povjesničar dr. sc. Domagoj Novosel i glazbeni pedagog Tomislav Habulin, urednik Ante Belić, a recenzenti doc. dr. sc. Domagoj Tomas i dr. sc. Irena Miholić. Knjiga